

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1998 metai

Vilnius 1999

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1998

VILNIUS 1999

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1998

VILNIUS 1999

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė komisija

**Vytautas MERKYS (pirm.), Antanas TYLA (pirm. pavaduotojas),
Vacys MILIUS, Gediminas RUDIS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė),
Gintautas ZABIELA**

**Redakcinės komisijos adresas:
Kražių g. 5, 2001 Vilnius**

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342
ISBN 9986-34-038-1

VLADAS SIRUTAVIČIUS

**TAUTIŠKUMO KRITERIJAI MULTIETNINIŲ VISUOMENIŲ STATISTIKOJE.
XIX A. VIDURIO LIETUVOS PAVYZDYS**

Šiame tekste nebus analizuojama statistinių žinių patikimumo problema. Taigi mūsų nedomins, kiek tiksliai XIX a. statistinių surašymų autoriai fiksavo buvusių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių gyventojų etninę (ir tautinę) priklausomybę. Jame taip pat nebus aiškinamasi, kiek *tiksliai* to meto statistika atspindėjo etninių pokyčių dinamiką. Priminsime, kad gyventojų tautinės sudėties patikimumo statistikoje problema įvairiu laiku ir ne kartą diskutuota tiek mūsų, tiek Lenkijos istoriografijoje¹. Taigi straipsnio tikslas ir uždaviniai yra kiek kitokie. Mus pirmiausia domins, kaip XIX a. gyventojų statistinių surašymų bei vadinamųjų etnografinių – statistinių atlasų autoriai suvokė tautiškumą ir koku būdu stengėsi jį užfiksuoti bei aprašyti. Taigi savo dėmesį fokusuosime į etniškumo (tautiškumo) kriterijų problemą. Šitokį pasirinkimą nulėmė keletas aplinkybių.

Apskritai padidėjęs dėmesys gyventojų statistikai ir konkrečiai jų etniškumo fiksavimas, mokslininkų teigimu, liudijo svarbius pokyčius, vykstančius XVIII a. pabaigos – XIX a. pradžios visuomenėse. Biurokratinėse imperijose, tokiose kaip Rusija, galios centralizacija ir koncentracija imperiniame „centre“ leido valstybei efektyviau kontroliuoti tas visuomenės gyvenimo sferas, kurioms iki tol didesnio dėmesio neskirta. (Taip atsirado socialinės politikos užuomazgos, švietimo politika ir pan.) Gyventojų etniškumas imtas fiksuoti, nes, viena, laikytas svarbia visuomenės organizavimo, jos administravimo priemone, antra, jis galėjo tapti geru visuomenės politinės mobilizacijos įrankiu. Galiausiai nereiktų pamiršti, jog statistika

* Tekste tautiškumas (nacionalizmas) suprantamas kaip „etniškumo politizacija“. Bent taip jį supranta daugelis šiuolaikinių autorių. Paprastai etniškumas nurodo priklausymą kultūrinei bendruomenei: suponuoja objektyvius kultūrinius požymius (realiai egzistuojantys skirtumai tarp bendruomenių), suvokimą, kad tie požymiai vertingi, ir elgesio modelius, kuriais demonstruojamas priklausymas bendruomenei.

¹ Kaip vieną naujausių ir solidesnių Lenkijos istoriografijos veikalų, manyčiau, būtina paminėti Piotro Eberhardto knygą *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa: Przegląd Wschodni, 1997, 307 p.

nebuvo tik paprastas „veidrodis“, pasyviai atspindintis socialinę tikrovę. Kitaip tariant, to meto statistiniai, etnografiniai visuomenės aprašymai, vis labiau aktualizavę etniškumo reikšmę visuomenės gyvenimui, ne tik ir ne tiek atspindėjo *realiai* visuomenėje vykstančius etnokultūrinius bei etnopolitinius procesus, bet ir sąmoningai ar nesąmoningai juos bandė veikti.

Sisteningiau gyventojų statistika Rusijos imperijoje pradėta domėtis jau XIX a. pradžioje. Tai inicijavo pati valdžia, prie Policijos ministerijos įsteigdama statistikos skyrių, kuris privalėjo sisteminti gubernatorių ataskaitas, sudarinėti bendrus statistinius sąvadus, taip pat fiksuoti natūralų gyventojų judėjimą. (Kaip žinia, apie 1834 m. pradėti steigti ir gubernijų statistikos komitetai.) Susidomėjimą gyventojų statistika rodė ir Švietimo ministerija, 1812 m. išsiuntinėjusi gimnazijoms ir apskričių mokykloms specialią instrukciją, raginančią mokytojus kaupti „įvairių mokslų žinias“. Koordinuoti šį darbą turėjo universitetai. 1816–1817 m. *Dziennik Wileński* perspausdino instrukcijos lenkišką vertimą. Joje reikalaujama gyventojus klasifikuoti pagal luomus, religiją ir gentis (lenk. *rodu*)². (Nežinia, tik kiek nuosekliai šis projektas buvo įgyvendintas.)

Maždaug apie 1803 m. Rusijos imperijos universitetuose pradėti dėstyti specialūs statistikos kursai. Tiesa, imperatoriškajame Vilniaus universitete toks kursas pradėtas skaityti tik apie 1820 m. Statistika tuo metu laikyta pagalbine istorijos mokslo šaka, todėl ją dėstydavo istorikai. Manyta, kad statistika – tai „mokslas apie valstybės moralinių ir fizinių jėgų pažinimą“. Statistikos kursų metu studentai buvo supažindinami su Rusijos ir kitų valstybių istorija, aiškinamos Rusijos politinės sistemos ypatybės ir pan.³ Tačiau jau ir tuo metu statistikai buvo keliami ne tik tokie uždaviniai. Štai XIX a. pradžios autorius, pritardamas minčiai, jog vienas svarbiausių statistikos tikslų esąs valstybių istorijos aprašymas, čia pat pripažįsta, kad šis mokslas turi atspindėti ir „tautinės arba pilietinės bendruomenės“ gyvenimą. Taigi statistikos objektu laikytini ne tik valstybė ir jos institutai, bet ir gyventojai. Autoriaus požiūriu, statistiniuose aprašymuose gyventojai turėtų būti apibūdinami pagal priklausymą kokiai nors genčiai (lenk. orig. *pokoleń*), t. y. jų skaičių, papročius ir kalbą⁴.

Pirmieji neoficialūs bandymai fiksuoti gyventojų tautiškumą statistiniuose Lietuvos, tiksliau Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) žemių, kurios nuo XVIII a. pabaigos tapo Rusijos imperijos dalimi, statistiniuose-etnografinuose aprašymuose pasirodė XIX a. pradžioje ir buvo švietėjiškos ideologijos veikiami.

² Instrukcyę do układania po gimnazyach i szkołach powiatowych zapisów w przedmiotach różnych nauk, wydane od rządu głównego szkół i ogłoszone drukiem r. 1812, *Dziennik Wileński*, 1816, t. 5, Nr. 25, p. 90.

³ *Vilniaus universiteto istorija 1803–1940*, Vilnius, 1977, p. 72–73.

⁴ [Kazimieras Kontrimas?], be pavadinimo, b. m. [XIX a. pradžia], *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – *VUB RS*), f. 18–11, l. 5, 7, 11.

Vykstant sociokultūriniam procesui, kuris paprastai vadinamas „tradicinio elito demokratizacija“, vis dažniau imta teigti, kad liaudis taip pat yra tautos dalis arba turi realias galimybes (per švietimą) ja tapti. Kita vertus, fiziokratiųjų idėjų įtakoje galvota, kad vadinamoji „paprastoji liaudis“, pirmiausia valstiečiai, yra visuomenės ekonominės gerovės pagrindas, todėl būtina gerinti jų socialinę padėtį. Tačiau norint šitai pasiekti, reikia liaudį geriau pažinti. Maždaug taip vertindami socialinius procesus, visuomeninio elito atstovai vis dažniau pastebėdavo liaudies kalbos, tradicijų, papročių įvairumą, kaip visuomenės kultūros vertybę.

Štai Vilniaus universiteto auklėtinio filosofijos daktaro ir kamerjunkerio Ignaco E. Lachnickio (1793–1826) 1817 m. išleistoje knygelėje *Lietuvos-Gardino gubernijos statistika (Statystyka gubernii Litewsko-Grodzieńskięy)* daugiausia vietos skiriama liaudies socialinės, ekonominės padėties analizei ir ieškoma būdų, kaip tą padėtį pagerinti. (Tiesa, šis darbas nebuvo vien privačios autoriaus iniciatyvos reikalas. Sprendžiant iš įžangos, veikalas parašytas valdžios pavedimu⁵.) Nustatant gyventojų skaičių bei sudėtį, naudotasi tik oficialios statistikos duomenimis – vadinamaisiais gyventojų reviziniais sąrašais. Gubernijos gyventojus Lachnickis skirstė remdamasis tuo metu paplitusiu ir oficialioje statistikoje dominuojančiu mišriu luominiu-religiniu kriterijumi⁶. Žydų, totorių bei čigonų išskyrimą lėmė ne tik šių bendruomenių etninio-kultūrinio savitumo suvokimas, bet ir negalėjimas jų priskirti nė vienai svarbesnei socialinei grupei, sudarančiai luominę visuomenę (bajorams, dvasininkams, miestiečiams ar valstiečiams). Abi pirmosios bendruomenės buvo „svetimiausias“ ir nutolusios nuo „savosios“ kultūros, kurios svarbiausiu organizaciniu principu laikyta religija. O čigonai niekaip neįsikomponavo nei į religinę, nei į luominę visuomenės struktūrą, todėl buvo atskirai minimi. (Anot autoriaus, jų aštuoniose gubernijos apskrityse buvo visiškai nedaug: 55 vyrai ir moterys. Kitais atvejais dėl tų pačių priežasčių čigonai buvo visiškai nutylimi.) Šiam Vilniaus masonui ir magnetizmo idėjų propaguotojui etniškumas dar nebuvo tapęs bent kiek svarbesniu krašto gyventojus apibūdinančiu požymiu. Svarbesnis buvo „pritapimas“ (arba ne pritapimas) prie egzistuojančios luominės ir religinės tvarkos.

Netrukus pasirodė ir daugiau istorinės Lietuvos žemių statistinių aprašymų. 1821 m. Vilniuje nelegaliai (be cenzūros leidimo) buvo išspausdintas filomatų parengtas *Geografinis aprašas arba statistinio krašto aprašymo instrukcija (Opis jeograficzny czyli instrukcja do statystycznego opisanja kraju, dar vadinamas Instrukcja do układania opisu parafii N w powiecie N w gubernii N)*. Panašiai kaip 1817 m. paskelbtoje valdiškoje instrukcijoje apraše gyventojai turėjo būti apibūdinami „pagal“ luomus, gentį (lenk. rod, rodu) ir religiją. Šiuo požiūriu, kaip pastebi istorikai, filomatų parengtas aprašymas net buvęs visapusiškesnis ir geriau apgalvotas nei minėtoji

⁵ I. E. L a c h n i c k i, *Statystyka gubernii Litewsko-Grodzieńskięy*, Wilno, 1817, p. VI.

⁶ Ten pat, p. 32.

valdiška instrukcija⁷. Įdomu, jog etniškumas turėjo būti fiksuojamas specialioje lentelėje, pavadintoje *Gyventojų gentimis sąrašas (Spis ludności co do rodu)*. Joje yra skiltys tokioms „gentims“: lenkams, vokiečiams, rusams (orig. *rosyanie*), totoriams, žydams, karaimams, čigonams, tačiau neįrašyti nei lietuviai, nei baltarusiai. (Tiesa, lentelė neužbaigta. Joje palikta vietos dar kelioms skiltims.) Jei filomatų iniciatyva būtų buvusi sėkmingai įgyvendinta, ji galėjo suteikti daug įdomios medžiagos, ypač apie tai, kaip buvo identifikuojamas priklausymas genčiai, juk renkant duomenis būtų tekę tiesiogiai bendrauti su gyventojais.

Iš Vilniaus gubernijos Švenčionių apskrities kilęs istorikas ir geografas Stanislovas Plateris (1784–1851) 1827–1828 m. išleido bent kelis Lenkijos ir „kaimyninių kraštų“ statistinius atlasus. 1825 m. jis paskelbė *Rytinės Europos dalies geografiją* (visas pavadinimas *Jeografia wschodniej części Europy czyli opis krajów przez wielorakie narody słowiańskie zamieszkaných*), kurioje taip pat gausu statistinių duomenų. Gyventojų etninės priklausomybės klausimą jis sprendė derindamas tris pagrindinius kriterijus: kalbą, religiją ir priklausymą luomui. Anot Platerio, tyrinėtojas, remdamasis kalbos kriterijumi, gali nustatyti „artimą tiesai“ gyventojų skaičių⁸. Remdamasis tokiomis kriterijais ir samprotavimais, kad anksčiau buvusi lietuviška ir „rusiniška“ bajorija galiausiai kalba bei papročiais „persimainė“ į lenkus (Žemaitijos gyventojai išsaugojo daugiau „pirmykščio tautiškumo“), mokslininkas nustatė, jog LDK žemių bajorai ir miestiečiai yra „lenkai“, o valstiečiai – „lietuviai“, „rusinai“, „rusai“, „latviai“⁹. Pagal „religiją“ „rusai“ (orig. *rossyanie*) priskiriami sentikiams, „lenkai ir lietuviai“ – katalikams, kaip, beje, ir dalis „rusinų“. (Pvz., Vilniaus gubernijos 11-oje apskričių gyvenantys „rusinai“ – 50 tūkst. – visi priskirti katalikams.) Be minėtų religinių-etninių bendruomenių, autorius išskyrė totorius ir žydus. Apibendrinant galima būtų spėti, kad, Platerio nuomone, kalba, kaip ir religija, buvo svarbus etnines bendruomenes skiriantis požymis ir tautiškumo kriterijus. Šitokie spėjimai leistų daryti išvadą, kad, kai kurių XIX a. pradžios mokslininkų įsitikinimu, egzistavęs nesunkiai suvokiamas kalbos ir tautiškumo tapatumas. Tiesa, taip ir lieka neaišku, kuria prasme autorius vartojo „kalbos“ terminą: gimtosios (motinos, vernacular), komunikacinės ar pan. Mažai tikėtina, kad jis būtų suvokęs realiai visuomenėje egzistavusias kalbines ribas ir vykstančius etnolingvistinius procesus. Kalba šiam istorikui tebuvo abstraktus principas, pagal kurį gyventojus galima skirstyti, grupuoti ir t. t.

Po 1830–1831 m. sukilimo solidžių statistinių darbų pasirodė emigracijoje. Vienas ryškesnių to laiko autorių Jędrzejus Słowaczyński (1807–1847) Paryžiuje išleido

⁷ A n i e l a C h a ł u b i ń s k a, Sprawa „Opisu jeograficznego“ w tajnym ruchu filomackim, *Studia i materiały z dziejów nauki Polskiej*, seria C, 1963, z. 6, p. 14–15.

⁸ S. H. P. [S t a n i s ł a w P l a t e r], *Jeografia wschodniej części Europy czyli opis krajów przez wielorakie narody słowiańskie zamieszkaných*, Wrocławiu, 1825, p.195: „...na język liczą w zbliżonym do prawdy rachunku“.

⁹ Ten pat, p. 195, 198, 201.

keturių dalių Lenkijos ir Rusijos „lenkiškų provincijų“ bendrąją statistiką. Mažesnės apimties kūrinyje, pavadintame *Lenkija istorinėje, statistinėje, geografinėje enciklopedijoje (Polska w kształcie dykcjonarza historyczno-statystycznego-jeograficznego)* gyventojus siūlė skirstyti ne tautomis (*narodowości*), bet pagal „išpažįstamą religiją“¹⁰. Šitaip priklausymas vienai Bažnyčiai reikštų lojalumą vienai politinei tėvynei: taigi ir „lietuviai“, kaip katalikai, laikytini „lenkais“¹¹. Galiausiai, konstatavo Slovachinskis, savo „moraline jėga“ tautiškumas yra „grynai lenkiškas“: visa bajorija yra katalikai ir priklauso lenkų genčiai (lenk. *ród*). Valstiečiai (lenk. *lud rolniczy*), „nebūdami savarankiški“, eina paskui visuomenės elitą. Laisvai interpretuodamas tautiškumą, tiksliau sakant, operuodamas *lenkų* politinės tautos sąvoka, jai priskyrė totorius („širdimi ir siela lenkai“) ir net „izraelitus“ su vokiečiais, kurie „visuomet priklausė mūsų tautai ir niekuomet rusų“¹². Tiesa, vėliau patikslino, kad žydai – „ypatinga tauta, niekuo nepanaši į kitas“. Apibūdindamas Vilniaus gubernijos gyventojus, teigė, jog jų daugumą sudaro katalikai, lietuviai bei rusinai, bajorai (savininkai) – lenkai, o prekyboje vyrauja žydai¹³.

Paiškinti tokius autoriaus samprotavimus nesudėtinga. Pralaimėjimas sukilime ir po to Rusijos valdžios vykdytos represijos bei įvairios politinės, mokslinės doktrinos, kuriomis buvo bandoma įrodyti tariamą LDK žemių stačiatikišką ir rusišką pobūdį, suvokta kaip tiesioginė grėsmė tautos išlikimui. Todėl ir stengtasi operuoti politinės tautos sąvoka, kiek galint labiau išplečiant jos ribas ir ignoruojant egzistuojančius kultūrinius-etninius skirtumus.

Įdomus XIX a. pradžios gyventojų statistikos pavyzdys galėtų būti žymaus Vilniaus švietėjo, intelektualo, istoriko, Vilniaus archeologinės komisijos pirmininko Mykolo Balinskio (1794–1864) *Statistinis Vilniaus miesto aprašymas (Opisanie statystyczne miasta Wilna)*, paskelbtas 1835 m. Autorius miesto gyventojus taip pat suskirstė luomais pagal išpažįstamą religiją bei gentimis (lenk. orig. *co do ich rodu*). Vilniuje istorikas „surado“ lietuvių, rusų, vokiečių ir žydų, o „kitų genčių gyventojų skaičius“ buvęs mažas ir nereikšmingas¹⁴. Jo duomenimis, tarp Vilniaus gyventojų dominavo žydai. Iš 35 922 gyventojų buvo 20 646 žydų tautybės asmenų. Tiesa, kaip pats pasakė, jų skaičius galėjo būti dar didesnis. Beje, tą patį savo vyresnybei pranešinėjo ir valdininkai, skųsdamiesi, kad sužinoti žydų skaičių dėl jų nepastovaus gyvenimo būdo praktiškai neįmanoma¹⁵.

¹⁰ Jędrzej S ł o w a c z y ņ s k i, *Polska w kształcie dykcjonarza historyczno-statystycznego-jeograficznego*, Paryž, 1833–1838, p. xxvj.

¹¹ Ten pat, p. xxvjj.

¹² Ten pat, p. xxvj.

¹³ Ten pat, p. 466.

¹⁴ Michał B a l i ņ s k i, *Opisanie statystyczne miasta Wilna*, Wilno, 1835, p. 61.

¹⁵ Ypatingų pavedimų tarnautojo Strokovskio 1834 12 29 pranešimas Vilniaus civiliniam gubernatoriui, *Lietuvos istorijos archyvas* (toliau – *LIA*), f. 381, ap. 24, b. 11099, l. 111.

Apibendrinant galima teigti, jog XIX a. pirmojoje pusėje neoficialių statistinių surašymų autoriai vis labiau ėmė akcentuoti ir fiksuoti kultūrinius bendruomenių atskirumo požymius: religiją ir kalbą. Terminas *gentis* kaip tik ir buvo vartojamas šiems kultūriniais skirtumams pažymėti. Taip pat reiktų pasakyti, kad kalbamuoju laikotarpiu sąvoka *gentis* galėjo turėti ir daugiau reikšmių¹⁶. Manytume, jog tas pats terminas galėjo žymėti ir asmens ryšį su tam tikra teritorija (*kilmė*) bei joje gyvenančia bendruomene¹⁷. Šiuo požiūriu įdomus Balinskio surašymas. Akivaizdu, kad autorius tapatinosi su „lietuviu“, o tai reiškė buvusios valstybės – LDK – gyventoją ir žymėjo priklausymą bendruomenei, kuri istoriškai susiformavo tos valstybės teritorijoje. (Aprašymo autorius „nepastebėjo“ Vilniuje lenkų, nes *lenkais* manė esant atvykėlius iš Lenkijos Karalystės, o tokių skaičius tikrai buvo nedidelis.) Ta visuomenė, iš kurios Balinskis save kildino, buvo sudaryta iš dviejų socialinių segmentų: civilizuotos – piliečių (lenk. *obywatelstwo*), tarpusavyje bendraujančių lenkų kalba, ir necivilizuotos – liaudies (lenk. *lud*), kalbančių įvairiomis tarmėmis. Kultūrinė šių dviejų visuomenės segmentų sąveika dėl daugelio priežasčių buvo pakankamai lėta. Taip pat nereiktų pamiršti, kad kai kuriuos minėtų statistinių surašymų autorius vis dar veikė ir politinės tautos sampratos, kad tik visuomenės elitas yra tauta. Tiesa, XIX a. pirmojoje pusėje šis tautos sampratos populiarumas mažėjo užleisdamas vietą naujai demokratiškesnei – kultūrinei ir egalitarinei sampratai.

Kaipgi etniškumas (tautiškumas) buvo reflektuojamas oficialioje, valdiškoje statistikoje? Ilgą laiką oficialiuose statistiniuose gyventojų surašymuose dominavo du pagrindiniai kriterijai – luominis ir religinis. Tarnautojai, renkantys statistines žinias ar jas tikrinantys, pirmiausia domėjosi gyventojų surašymų (vadinamųjų revizinių sąrašų) tikslumu bei patikimumu, nes nuo to priklausė surenkamų mokesčių dydis bei rekrutų skaičius¹⁸. Tai, žinoma, nereiškia, jog valdžia visiškai nesidomėjo gyventojų etnine sudėtimi. Įsteigus gubernijose statistikos komitetus, gyventojų *genčių ir tikybos* nustatymas paprastai buvo pavedamas policijos pareigūnams. Vienas toks surašymas Vilniaus gubernijoje vyko maždaug 1839–1841 m. Pareigūnų pateikiama informacija dažnai būdavo fragmentiška ir netiksli. Antai Trakų ispravnikas raporte teigė: „Gyventojai pagal gentis ir tikėjimą įvairūs, didžioji dalis yra

¹⁶ 1866 m. išleistoje *Visuotinėje enciklopedijoje* (*Encyklopedia powszechna*) gentics terminu (lenk. *ród*, sin. *plemia*) pirmiausia žymimi *kraujo, giminytės ryšiai*: „iš kurio kas nors gimsta“ („z którego się kto rodzi“). Tas pats terminas turėjo ir *kilmės* („skąd pochodzi“) reikšmę, kuri kasdieninėje vartosenoje galėjo turėti ir teritorinį niuansą.

¹⁷ Galėjo būti ir kitų bendruomeninės bei teritorinės identifikacijos formų ir pavyzdžių, ypač kasdieninėje sąmonėje: „Musu szalis, unt kurias ir mies giwienam ziemie, toy pati, jog tieyp sakau, parapija Wabalniku, kuniga Markiewicziaus buwa Tiewiniu“ (žr. T. L i c h o d z i c j a u s k i s, *Gaylus atminimas tieysinga giwienima kuniga Mateusza Markiewicziaus, klebona bažniczias Biržu...*, Wilniuy, 1841, p. 4).

¹⁸ Antai 1834 m. valdininkas, tikrinantis 8-osios revizijos sąrašus ir pats tiesiog bendraudamas su valstiečiais, jų etninio tapatumo klausimui buvo visiškai abejingas: Путьевой журнал 8-ой народной переписи по Вилкомирскому уезду, *LIA*, f. 381, ap. 24, b. 11100.

katalikai ir žydai¹⁹. Išsamesnės žinios buvo tik apie luominę ir religinę gyventojų sudėtį. Panašiai rašė ir Telšių zemskinio teismo ispravnikas. Apibendrinamas prištavų surinktus duomenis, jis pranešė, kad apskrityje gyvena rusai (orig. русские), „lietuviai, t. y. žemaičiai“, kuršiai, prūsai ir žydai. Kitų genčių apskrityje nėra²⁰.

Kaip tuo metu galėjo būti nustatoma gyventojų etninė priklausomybė? Apskrities miesto policijos galva gorodničius gyventojų sąrašus, kur fiksuojama jų tautybė, galėjo sudarinėti ir pats, žinoma, pasitelkęs pagalbininkus. Tikėtina, kad tokiu atveju vartojama kasdieniniame gyvenime kalba (orig. наречие языка) galėjo turėti įtakos nustatant asmens etninę priklausomybę. Tačiau dažniausiai remtasi kitų surinktais duomenimis. Populiariu šaltiniu, suteikiančiu valdininkams žinių apie gyventojų etniškumą, tapo vadinamieji parapijos gyventojų sąrašai, kuriuos sudarinėjo kunigai vyskupų paliepimu. Jie taip pat nėra tikslūs ir išsamūs. Kunigams pirmausia rūpėjo bendras gimusių ir mirusių, susituokusių skaičius ir tai, kaip dažnai jų ganomos „avelės“ eina išpažinties²¹. Atrodo, kad paprastai tokiuose aprašymuose buvo fiksuojama kalba, kuria parapijiečiai kalba tarpusavyje ir eina išpažinties. Apskritai sudarinėdami įvairius statistinius aprašymus, rusų valdininkai dažnai naudojo parapijų klebonų surinktais duomenimis ar paslaugomis. 1849 m. rusų istorikas ir Vilniaus gubernijos cenzūros komiteto pirmininkas Pavelas Kukolnikas, sudarinėdamas „trijų vakarinių gubernijų“ gyventojų statistinį aprašymą, kreipėsi į bažnyčios vyresnybę su prašymu išsiuntinėti kunigams jo sudarytą instrukciją²². Tiesiogiai instrukcijoje etniškumas nebuvo fiksuojamas. Jos autoriai stengėsi surinkti duomenis apie tai, kokia kalba parapijiečiai bendrauja tarpusavyje ir kokia meldžiasi. Parapijų klebonų atsakymuose dažnai teigiama, kad „piliečiai“ – „aukštesnioji klasė“ kalba lenkiškai, o valstiečiai – „žemesnioji klasė“ – „dialektu arba prasta kalba“ (lenk. *prostym językiem*). Kai kur rašoma, jog išpažinties einama lenkiškai. (Daugiausia atsakymų išliko iš Minsko gubernijos Naugarduko ir Gardino gubernijos Volkovysko apskričių.)

Gyventojų statistikos rinkimu ir publikavimu valdžia ypač susidomėjo vadinauoju reformų laikotarpiu. XIX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje bei septintojo pradžioje pasirodė keletas Vilniaus bei Kauno gubernijų aprašymų, kuriuose aptariama ir „tautinė gyventojų“ sudėtis. Šių darbų autoriai dažniausiai buvo kariškiai, kurie rėmėsi įvairiais gubernijų statistikos komitetų surinktais duomenimis. Valdžios domėjimasi gyventojų etnine sudėtimi skatino krašto efektyvesnio valdymo

¹⁹ Trakų zemskinio ispravniko 1839 01 28 raportas Statistikos komitetui, LLA, f. 388, ap. 1, b. 38, l. 25.

²⁰ Telšių zemskinio ispravniko 1841 02 27 raportas Statistikos komitetui, ten pat, l. 64.

²¹ Ašmenos dekanas 1827 10 14 raportas Vilniaus vyskupijos administratoriui prelatui V. Mikuckiui, LLA, f. 694, b. 792, ap. 1, l. 1–5; Uptės dekanas 1827 10 22 raportas Vilniaus vyskupijos administratoriui, ten pat, b. 794, l. 3; 1840 07 15 Kernavės parapijos šeimyninis sąrašas (lenk. *Spis familijny*), ten pat, b. 1489.

²² P. Kukolniko 1849 07 04 raštas Vilniaus vyskupui Žilinskiui, ten pat, b. 1916, l. 1–2.

bei administravimo būtinybė. Imperiniam „centrui“ buvo svarbu, kad jo leidžiami potvarkiai, įstatymai būtų laiku ir efektyviai vykdomi. Tai buvo ypač aktualu baudžiavos panaikinimo metu.

Baudžiavos panaikinimas ir po jos vykusios reformos sudarė sąlygas „Šiaurės vakarų krašto“ liaudžiai, valstiečiams, kurių daugumas buvo etniniai lietuviai ir baltarusiai, galimybę aktyviau dalyvauti kultūriniame-politiniame visuomenės gyvenime. Kita vertus, 1863 m. sukilimo numalšinimas eliminavo iš politinio Lietuvos gyvenimo demokratiškiausius bajorijos atstovus ir išlikusioje tradicinio elito dalyje sustiprino socialinio konservatizmo tendencijas. Įvairių etninių grupių „pavertimas“ lojaliais caro valdiniais buvo svarbus Rusijos vidaus politikos tikslas. Todėl neatsitiktinai imperijos valdančiajam elitui stengiantis užtikrinti savo politikos Lietuvoje įgyvendinimą, būtinai reikėjo žinių ir apie krašto gyventojų tautinę sudėtį. Tiesa, tik 1872 m. Peterburgo statistikos kongresas rekomendavo valstybinėms statistinėms žinyboms oficialiuose gyventojų surašymuose fiksuoti ir jų tautiškumą. Kongresas siūlė žymėti „gimtąją kalbą“, „tėvynės vietą“, „gimimo vietą“ ir „tautybę“. Rusijos imperijoje šios rekomendacijos nuosekliau įgyvendintos tik 1897 m. visuotinio gyventojų surašymo metu, kai individo tautiškumas buvo nustatomas jį apklausiant, pagal gimtąją kalbą. Bet ir tuomet neišvengta politinio tendencingumo. Apklauskos lapuose nebuvo skilties tiems, kurie buvo neapsisprendę dėl savo tautybės arba negalėjo identifikuotis su pagrindinėmis, dominuojančiomis tautybėmis. Rytinėse Vilniaus gubernijos apskrityse nebuvo kreipiamas dėmesys ir į tuos, kurie gimtąją kalbą laikė vadinamąją „po prostu“. Ji surašinėtojų tiesiog tapatinta su baltarusių kalba.

Kas gi veikė mokslininkų ekspertų, įvairių valdiškų statistinių surašymų bei etnografinių atlasų autorių mąstyseną ir tautiškumo kriterijų pasirinkimą? Pirmiausia įtakos turėjo valdžios tautinės politikos specifika buvusiose LDK žemėse. Šios politikos strateginis tikslas buvo tų žemių integracija į Rusijos imperiją ir „nerusų“ gyventojų pavertimas lojaliais caro valdiniais, paprastai tapatintas su kultūrine asimiliacija. Nuosekliai šio tikslą įgyvendinti labiausiai trukdė bajorija, išsaugojusi politines buvusios unijinės valstybės tradicijas ir vis dar turinti vilčių tą valstybingumą atkurti. Todėl neatsitiktinai oficialiuose statistiniuose istorinės Lietuvos aprašymuose dažnai „fiksuojava“ slaviškų arba tiesiog „rusiškų“ genčių įvairovė. Šalia didžiarusių, baltarusių ar mažarusių (ukrainiečių) buvo išskiriamos smulkesnės etninės kategorijos: krivičiai, juodrusiai ir kt. Taip stengtasi įrodyti, jog „rusai“ yra nuo seno krašte gyvenantys autochtonai, o „lenkiškasis elementas“, t. y. lenkiškai kalbantys istorinės Lietuvos bajorai, tėra tik vėlesnieji „atėjūnai“.

Tačiau svarbiausia, jog nustatant gyventojų tautiškumą naudotasi *objektyvistiniais*, arba kaip tuomet sakyta, *etnografiniais* kriterijais. Tai reiškė, kad individo tautinę priklausomybę nustatyti ir aprašyti galima jo tiesiogiai „neatsiklausus“, nes neišsilavinusio individo „tautinis“ apsisprendimas negalėjo būti tikslus ir todėl nelaikytas patikimu. Mokliškai tautiškumą gali nustatyti tik mokslininkas ekspertas, remdamasis kokiais nors objektyviais kriterijais. Tokio kriterijaus reikalavimus, to

meto specialistų požiūriu, geriausiai atitiko kalba. Teoriškai kalba ne tik imta tapatinti su tautiškumu, bet ir laikyta vienu iš svarbių požymių, galinčių efektyviausiai atriboti vienas kultūrinės bendruomenės arba „gentis“ nuo kitų. 1859 m. žinomas Rusijos visuomenės veikėjas bei mokslininkas Michailas Pogodinas pabrėžė: „Kalba – štai natūrali tautų riba“²³. Šitokioje mąstysenoje transformavosi J. G. Herderio mintis, jog tik „tėvų kalbos dėka“ ypatingas tautos būdas galėjo būti matomas bei perduodamas iš kartos į kartą. (Būtent taip, sekant Herderiu, apie kalbą galėjo mąstyti dalis XIX a. pirmos pusės Lietuvos švietėjų, tokių kaip, pvz., Balinskis.)

Atrodo, kad pirmieji bandymai reinterpretuoti Herderio kalbos kultūrinę reikšmę pastebimi jau XIX a. pirmojoje pusėje. Prie to daugiausia prisidėjo iš Habsburgų monarchijos kilę engiamų ir vadinamųjų neistorinių slaviškų tautų mokslininkai. Geru tokios interpretacijos pavyzdžiu galėtų būti garsaus slovakų istoriko bei filologo, rusofilo Pavelo J. Šafaříko knyga *Slovanský Národopis* (pažodžiu *Slavų tautos aprašymas*), išleista 1842 m. (rusiškas vertimas 1845 m.). Jo nuomone, pagrindiniai kriterijai, pagal kuriuos galima žmoniją suskirstyti į gentis, gimines arba kartas ir galiausiai tautas, yra jų „fiziniai bruožai“ ir kalbų ypatybės. Beje, daugelio gerai žinomų rusų mokslininkų ir statistinių surašymų autorių jis buvo ypač vertinamas. (Pvz., Piotras Koeppenas palaikė glaudžius asmeninius ryšius su Šaforiku.) Įdomu, jog paprastai statistiniuose gubernijų aprašymuose kalbos kriterijus nebuvo specialiai aptarinėjamas ar aiškinamas. Užtat dažnai buvo teigiama, kad tautiškumui nustatyti šalia kalbos vartojami ir kiti „objektyvūs“ kriterijai: papročiai, tradicijos, tikėjimai ir kt.

Palyginkime kelis XIX a. vidurio tautinės statistikos pavyzdžius. Piotras Koeppenas (1793–1864) vienas pirmųjų ėmė sudarinėti vadinamuosius etnografinius-statistinius atlasus, kuriuose pabandyta ne tik nustatyti gyventojų tautinę priklausomybę, bet ir nurodyti jų gyvenamąją teritoriją²⁴. 1851 m. jis išleido veikalą *Apie lietuvių tautą* (*Der Litauische Volksstamm*), kuriame gausu ir statistinės medžiagos. Tautiškumui apibūdinti naudotasi keliomis sąvokomis: gentis (orig. племя) ir kitakilmis, arba nerusas. Koeppeno manymu, svarbiausiu kriterijumi atskiriant vienas etnines bendruomenes nuo kitų galėjo būti kalba (orig. наречье) bei papročiai ir tikėjimai²⁵. Lietuvos „gentį“, Koeppeno teigimu, sudarė lietuviai ir latviai. Kituose darbuose to paties autoriaus teigta, jog „lietuvių gentis“ turinti dvi atšakas: lietuvius ir žemaičius (Samogitians). Iš viso Rusijos imperijoje, šio mokslininko skaičiavimais, gyveno 716 886 lietuviai ir žemaičiai, o iš viso lietuvių (kartu su Prūsijos karalystėje gyvenančiais) be latvių – 1 154 000²⁶.

²³ М. П. Погодин, *Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний*, Москва, 1867, с. 63.

²⁴ П. К о е п п е н, *Об этнографической карте европейской России*, Санкт-Петербург, 1853.

²⁵ [П. К о е п п е н], Новые сведения о численности и обиталищах литовского племени, *Журнал Министрства внутренних дел*, 1851, апрель, ч. 34, с. 101.

²⁶ Ten pat, p. 107.

Panašiai samprotauta ir kituose darbuose. Anot statistikos komiteto valdininko Michailo Lebedkino, LDK žemėse nuo seno gyveno dvi „gentys“: slavų ir lietuvių. Jos dar buvo skirstomos į gimines²⁷. Jo nuomone, slavai – tai baltarusiai, mažarusiai, krivičiai bei šiek tiek vėliau atvykę didžiarusiai, o lietuviai (žemaičiai, latviai, jotvingiai ir lietuviai) – stricto senso, arba aukštaičiai. Visi kiti – vėlesni atvykėliai. Tai pirmiausia taikyta žydams ir lenkams. Savo statistiniam aprašymui sudaryti Lebedkinas pasinaudojo 1857 m. bažnytinių parapijų sąrašais. Jis Kauno gubernijoje „surado“ tris „lietuvių gentis“: lietuvius (307 686), žemaičius (420 788) bei latvius. (Tarp slavų – baltarusius, mažarusius, didžiarusius ir galiausiai lenkus. Šių priskaičiavo tik 26 189, žydų – 101 337, vokiečių – 40 309.) Vilniaus gubernijoje lietuvių buvo 418 880, lenkų – 154 386, įvairių rusų „giminių“ – 184 688, žydų – 76 802; visi kiti vokiečiai ir totoriai – apie 3000. Antono Korevos Vilniaus gubernijos statistiniame-etnografiniame aprašyme visi gyventojai taip pat skirstomi į „gentis“. Autoriaus teigimu, Vilniaus gubernijoje gyveno dvi „vietinės kilmės gentys“: slavai ir lietuviai. „Slavai“ – tai didžiarusiai, baltarusiai, juodrusiai (gyvenantys Lydos apskrityje), krivičiai (Ašmenos apskrities dalyje). Be šių „pagrindinių“, gyveno ir kitos „tautos“ (orig. народы): vokiečiai, žydai, totoriai, karaimai, čigonai. Santykis tarp tautų, Korevos duomenimis, buvo toks: slavų (čia jau įrašyti tik didžiarusiai, lenkai, rusinai, arba baltarusiai) 44%, lietuvių genties 46%, žydų 8% ir visų kitų apie 2%²⁸.

1863 m. sukilimo laikotarpiu valdžios dėmesys „tautinėms problemoms“ dar labiau padidėjo. Būtent tuo metu rusų valdžia išleido kelis statistinius „vakarinių gubernijų“ atlasus. Jie pirmiausia buvo skirti užsienio skaitytojams. (Tiesa, po kelerių metų atlasai buvo išversti ir į rusų kalbą.) Jų autoriai buvo P. Batiuškovas bei gen. štabo pulkininkas A. Rittichas ir R. F. Erkertas²⁹. Pagrindinis mokslininkų tikslas buvo „atskirti“ rusiškąjį „tautiškumą“ nuo lenkiškojo ir taip padėti vyriausybei „susigrąžinti“ į rusiškų tautų šeimą kelis milijonus „susvetimėjusių“ gentainių. Todėl buvo svarbu parodyti, kas anksčiau buvo krašto gyventojai ir kuo jie ilgainiui tapo. Autorių nuomone, geriausiai keliamus tikslus įgyvendinti galima tautiškumą tapatinant su religija. Iš to buvo padaryta išvada, kad „rusais“ galima laikyti beveik visus stačiatikių tikėjimo „slavus“, o „lenkais“ – beveik visus katalikus.

Tiesa, kaip pastebėjo Erkertas, šis principas negali būti taikomas vienodai visoms gubernijoms³⁰. (Taip teigdamas, autorius galvojo apie Kauno bei iš dalies

²⁷ М. Лебедкин, О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи, *Вестник Юго-западной и Западной России*, 1862, т. 2, №. 3–4, с. 1–33.

²⁸ А. Корева, *Материалы для географии и статистики России. Виленская губерния*, Санкт-Петербург, 1861, с. 288–306.

²⁹ Stanisław Litak, *Rosyjski atlas narodowościowo-wyznaniowy z 1864 roku in Europa Orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza do współczesności*, Toruń, 1996, p. 383–389; Р. Ф. Еркерт, *Взгляд на историю и этнографию западных губерний России*, Санкт-Петербург, 1864.

³⁰ Р. Ф. Еркерт, *min. veik.*, p. 6.

Vilniaus gubernijas.) Kita vertus, ir kalbos kriterijus dėl „ypatingos“ krašto istorijos negali būti laikomas vieninteliu svarbiu ir reikšmingu. Anot mokslininko, religinį principą paremia rusų bei lenkų „prastuomenė“, liaudis. Katalikas, kalbantis baltarusiškai arba mažrusių kalba, ne tik visų gyventojų laikomas lenku, bet ir pats save tokiu laiko ir dar daugiau nori, kad ir kiti jį tokiu manytų esant³¹. Savo kalbą „prasčiokas“ vadina „paprasta“, o pats save arba rusu, arba lietuviu, arba tiesiog valstiečiu. Erkertas abejojo, ar šiame krašte kalbos ir tautybės ribos kada nors visiškai sutaps³². Atrodo, jog vienas svarbiausių motyvų, paskatinusių minėtus autorius religiją laikyti pagrindiniu tautiškumo kriterijumi, buvo didžiosios visuomenės dalies, liaudies „neišsivystymas“, jos civilizacinis atsilikimas arba, kitaip tariant, menkai konsoliduotas tautinis identitetas.

* * *

Pabaigoje keli pastebėjimai. Kalbamuoju laikotarpiu šalia politinės tautos sampratos vis populiarsnė tapo kultūrinė samprata. Tokia kultūrinė bendruomenė nėra laisvai pasirenkama. Paprastai manyta, kad individo priklausymą jai lemia kalba, religija, papročiai ir kiti nuo individo valios nepriklausantys požymiai. Dažnai statistiniuose surašymuose sutinkamu *genties* terminu ir buvo pažymimas priklausymas tokiai bendruomenei. Neatsitiktinai statistinių surašymų autoriai, stengdamiesi nustatyti tautinę priklausomybę, rėmėsi objektyvistiniais etniškumo (tautiškumo) kriterijais. Tautiškumas vis dažniau buvo tapatinamas su kalba, o ši buvo laikoma vienu efektyviausių etninių-kultūrinių bendruomenių atskyrimo kriterijų. Šitokių „mokslinių“ kriterijų pasirinkimas motyvuojamas didžiosios visuomenės dalies, t. y. valstiečių, civilizaciniu atsilikimu. Šios tendencijos pirmiausia būdingos oficialiajai statistikai. Mat Rusijos imperijoje visi jos gyventojai politine prasme laikyti caro valdiniais, o didžiąją dalį jų reikėjo civilizuoti arba, kitaip tariant, kultūriškai asimiliuoti.

Įdomu ir tai, kad tokiais principais sudarytais oficialiais ir pusiau oficialiais statistiniais gyventojų surašymais gana plačiai naudojosi ir lietuvių tautinio sąjūdžio atstovai. Engiamų tautinių grupių lyderiams labiausiai rūpėjo du dalykai: kiek galima „tiksliau“ apskaičiuoti savo tautos dydį ir nustatyti jos gyvenamąją teritoriją, kuri kada nors ateityje galėtų tapti ir būsimos valstybės teritorija. Tiesa, skirtingų politinių srovių požiūris į tautiškumo kriterijus nebuvo vienodas. Radikalai (socialdemokratai, liaudininkai), neatmesdami objektyvių kriterijų, deklaravo asmens apsisprendimo svarbą, o konservatoriai (tautiniai demokratai, krikščionys demokratai) priešingai – objektyvių veiksmų reikšmę. Vis dėlto dažnai nepaisant visų ideologinių skirtumų konkrečiuose tyrinėjimuose laikytasi tų pačių objektyvistinių principų bei kriterijų.

³¹ Ten pat, p. 8.

³² Ten pat, p. 11.

Summary

VLADAS SIRUTAVIČIUS

CRITERIA OF NATIONALITY IN THE STATISTICS OF MULTIETHNIC SOCIETIES. THE CASE OF LITHUANIA IN THE MIDDLE OF THE 19 CENTURY

The present article is devoted to a few problems: when nationality was reflected in statistics, what factors stimulated this phenomenon and criteria on which authors of statistical-ethnographic descriptions based identification of nationality.

First attempts to reflect nationality in statistics were made at the beginning of nineteenth century. These attempts were prompted by the ideology of Enlightenment. They had to contribute to an improvement of economic and “moral” situation of peasants. Already in the first half of the nineteenth century the authors of unofficial statistical censuses began to emphasize the cultural differences of communities: religion and language. It should be mentioned that some of the authors of mentioned statistical censuses were still under influence of traditional (political) conception of nation. According to this conception the nation is represented by the elite of society.

In the middle of the nineteenth century the cultural conception of nation gained popularity. According to this conception the cultural community was not of free choice. It was a common view that belonging to cultural communities was determined by language, religion, customs and other factors which were independent of individual will. The term “tribe” (plemia, ród), often occurring in statistical censuses was used to express the belonging to such communities. It was not by chance that in their efforts to determine nationality the authors of statistical censuses based themselves on the objectivistic criteria of ethnicity (nationality). With the increasing frequency the nationality was associated with the language, whereas the latter one was taken as one of the most efficient criteria in distinguishing ethnic-cultural communities. The choice of such “scientific” and objective criteria was explained by the civilization backwardness of the greater part of society – peasants. These tendencies were, in the first place, characteristic to official statistics.